
بسم الله الرحمن الرحيم

عنوان و نام پدیدآورندگان	اطلس تاریخ اسلام/ نویسندگان: ابوالفضل بنائی کاشی [و دیگران]؛ ناظر فنی جغرافیا: عیسی گلوردی. قم: مؤسسه فرهنگی هنری اطلس تاریخ شیعه؛ ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	٤٣٦ ص (رنگی)، نقشه (رنگی)
بهاء	۱۵۰۰۰۰۰ ریال
شابک	۸ ـ ٦٤١٦ ـ ۰٤ ـ ۹٦٤ ـ ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	فیپا
	۱. تاریخ باستان ـ اطلس‌ها. ۲. تاریخ باستان ـ نقشه‌ها. ۳. جغرافیای تاریخی ـ نقشه‌ها. ٤. جغرافیای باستان ـ نقشه‌ها. ۵. ایران ـ تاریخ ـ پیش از اسلام ـ اطلس‌ها. ٦. کشورهای اسلامی ـ تاریخ ـ پیش از اسلام ـ اطلس‌ها. ۷. کشورهای اسلامی ـ تاریخ ـ پیش از اسلام ـ اطلس‌ها. الف. بنائی کاشی، ابوالفضل؛ ب. گلوردی، عیسی؛ ج. حیدری‌فر، مجید، ویراستار؛ د. مؤسسه فرهنگی ـ هنری اطلس تاریخ شیعه.
رده‌بندی کنگره	۹ج/۵۷ D
رده‌بندی دیویی	۹۳۰

اطلس
تاریخ اسلام
جلد دوم

ناشر: مؤسسه اطلس تاریخ شیعه

چاپ: تهران/۱۳۹۵

نوبت چاپ: اول

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

بها: ۱۵۰۰۰۰۰ ریال

مؤسسه اطلس تاریخ شیعه

تأسیس ۱۳۸۲

www.atlasshia.ir

Email:info@atlasshia.ir

اطلس تاریخ اسلام

مؤسسه اطلس تاریخ شیعه
تأسیس ۱۳۸۲

تحت نظر
حضرت آیت‌الله عزیز خوشوقت دام‌ظله

مدیر پروژه
ابوالفضل بنائی کاشی

گروه نویسندگان
سرگروه: ابوالفضل بنائی کاشی
سید جلال جمالی
سید کمال جمالی
محمدجواد بهشتی
مهدی گرجی چالسپاری
سید فضل‌الله نوری
سید مصطفی باقی‌زاده بافقی
احمد مؤمنی تیکدری

گروه پژوهش‌های جغرافیای تاریخی
سرگروه: سید جلال جمالی
علی‌رضا محمدی‌نژاد
سید محمد رفعتی‌پور
فضل‌الله امین‌زاده

ناظر فنی جغرافیا
دکتر عیسی گلوردی

ویراستار
مجید حیدری‌فر
جواد چناری

طراحی و صفحه آرایی
مؤسسه اطلس تاریخ شیعه

خط روی جلد
استاد غلامحسین امیرخانی

خط سرفصل‌ها
استاد علی کبیری

تذهیب طرح جلد
استاد سعید غلامی

ناظر و مشاور هنری طرح جلد
استاد علی کبیری

امور رایانه و حروف‌نگاری
سعید اوتارخانی
عباس اوتارخانی
سید جواد جمالی
مسعود شیری
احمد جمالی
سید مالک زین‌العابدین

با سپاسگزاری از
آیت‌الله العظمی جعفر سبحانی
آیت‌الله سید جعفر مرتضی عاملی
آیت الله محمد صادق نجمی
بهمن درّی
دکتر محسن پرویز
محمدحسین استادآقا
حسین یوسفی
سید محمد مرتضی عاملی
سید رضا مرتضی عاملی
سید رسول موسوی‌نژادیان
حسن زنده‌دل
مهدی معینی
حامد طالبی
محمد علی برکتین
فرامرز حسین‌زاده
مهدی خداداد
هادی بهشتی
جلیل صفری
دکتر حسین رحمانی
هادی عسکری
احمد امیرباقری

و با قدردانی از نهادهای
کمیته حمایت و نظارت بر مؤسسات فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد
مرکز تحقیقات ایثار (قم)
کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران (قم)
کتابخانه تخصصی حج و زیارت (قم)
سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (تهران)
اداره کل فرهنگ و ارشاد استان قم
بنیاد دائرة المعارف اسلامی (تهران)

فهرست مطالب

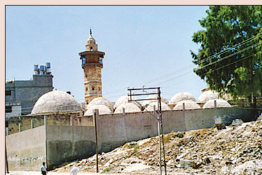
فهرست مطالب

پیش‌نوشتار

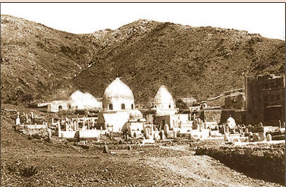
بخش یکم:
حضرت محمدﷺ از ولادت تا بعثت

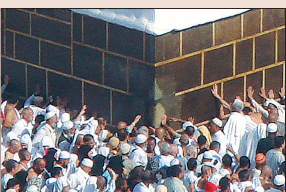

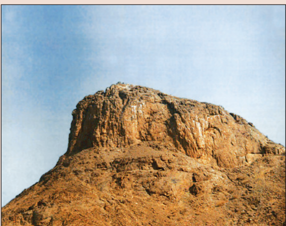

بخش دوم:
حضرت محمدﷺ از بعثت تا هجرت

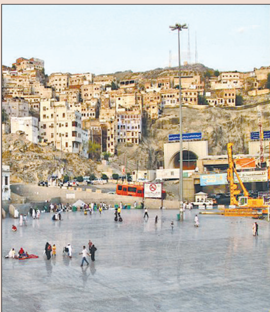

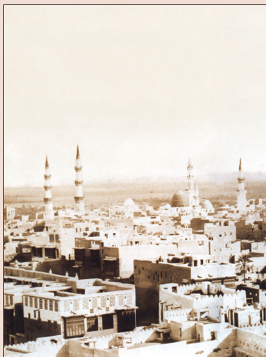

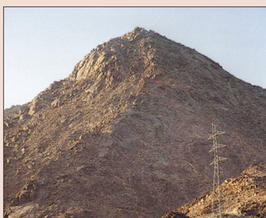

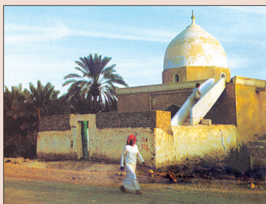
بخش سوم:
حضرت محمدﷺ از هجرت تا رحلت

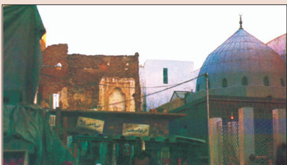

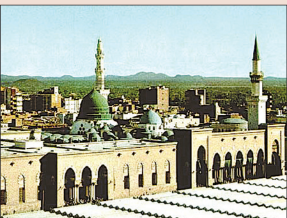

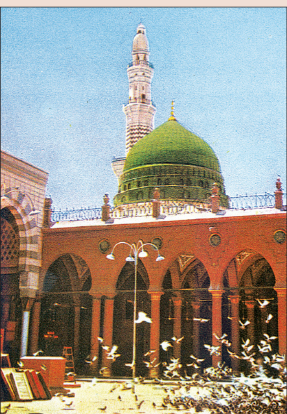

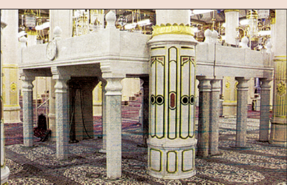

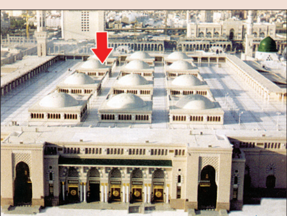

پیش‌نوشتار

نگاهی کوتاه به
تاریخ و جغرافیای تاریخی

تدوین تاریخ، ترسیم حیات و فرهنگ یک ملت است. در این رهگذر، زمینه‌های پیدایش، بستر حرکت، عوامل و موانع آن پدیده‌ها و حوادث، علل انحطاط یا تعالی، تأثیر و تأثّرها، چگونگی روابط و دیگر شؤون و مظاهر زندگی، نیز فرهنگ و سرگذشت آن جامعه به‌دست یک تاریخ‌نگار نگاشته شده و در معرض مطالعه اندیشمندان قرار می‌گیرد.

این کار از دیدگاه علمی، امری ارزشمند و آگاهی‌بخش و خدمت به علم و تعالی‌بخش روح بشری، به ویژه دانش پژوهان است؛ امّا در این میان نکاتی چند اهمیت شایانی دارد:

۱. چگونگی ارتباط مخاطبان با محصول تاریخی نگاشته شده؛

۲. چگونگی ارتباط مورّخان با تاریخی که آن را می‌نگارند؛

گاه میان مطالعه‌کننده تاریخ یا مورّخ با موضوع تاریخی نگاشته‌شده، ارتباط و علاقه قلبی کم‌تری وجود دارد؛ مانند کاوشگری که تاریخ انسان‌های آغازین را می‌کاود.

گاه به عکس، میان گزارش تاریخی و مخاطب، علاقه و انگیزه فطری و روحی وجود دارد؛ در این صورت، با توجه به نوع این ارتباط، شدّت و ضعف آن و اهداف و گرایش‌های مورّخ یا میزان توانایی و تبحّر، احاطه و اشراف، امانت و صداقت و انصاف، روح علمی و آزادگی او و چگونگی دسترسی وی به منابع و متون معتبر و بررسی فراگیر و همه سویه نوشته‌های تاریخی، به حقیقت و واقعیت نزدیک گشته و یا با آن فاصله پیدا می‌کند که در نتیجه، تحریف تاریخ را در پی خواهد داشت.

در این حالت، تفاوت نمی‌کند که میان تاریخ‌خوانان و کسانی که تاریخشان نگاشته شده، در مبانی اعتقادی و فکری و فرهنگی و جغرافیایی وجه اشتراکی وجود دارد یا خیر.

آن‌چه مایه ارتباط قلبی و علاقه درونی مخاطبان با تاریخ‌نگاران می‌شود، تناسب موضوع تاریخی با فطرت انسانی آن‌هاست و تاریخ اسلام و پیامبران و رهبران الهی نمود روشن آن به شمار می‌آید؛ زیرا:

۱ـ اسلام آخرین، بزرگ‌ترین و کامل‌ترین دین الهی است؛

۲ـ اسلام با آوردن قوانین پیشرفته، همواره نقش خود را در هدایت و سیادت و سعادت مسلمانان حفظ کرده است.

بر این اساس و به دلیل گستردگی سیاسی و فرهنگی مطالب، تاریخ اسلام، مورّخان متعددی از مسلمانان و غیر مسلمانان را به خود جلب کرده و آنان را به سوی تاریخ‌نویسی کشانده است. پس در آن‌چه به نام **تاریخ اسلام** از سوی مغرضان، به‌ویژه نویسندگان نامسلمان ارائه می شود، باید بادیده دقت و احتیاط نگریسته شود. چه بسیار یک‌سونگری‌ها و کاستی‌ها یا تعریف‌هایی را در این نوع آثار می‌توان دید.

بر تاریخ‌نگاران مسلمان بایسته است که پژوهش‌های دقیق و مستند به کتب اصیل تاریخی را با اشراف و تسلط بر معارف قرآن و روایات پیامبر خداﷺ و جانشینان راستین به فرجام برسانند.

تاریخ

«تاریخ» در لغت به معنای زمان است که به‌تدریج در تعیین زمان رویدادها به‌کار رفته است. این واژه در قرآن و احادیث به‌کار نرفته است. خاستگاه پیدایی این کلمه سده دوم بوده و از آن پس رواج پیدا کرده است.(۱)

درباره ریشه و اشتقاق آن میان لغت‌دانان اختلاف نظر هست. ابوسعید عبدالملک بن قریب اصمعی آن را واژه‌ای عربی و مادّه آن **اَرَخ** (بنابر قول قیسی ها)یا **وَرَخ** (تمیمی‌ها و دیگر عرب) دانسته است.(۲)

از سوی دیگر به‌گفته جوالیقی این واژه ریشه عربی ندارد و مسلمانان آن را از اهل کتاب گرفته‌اند.(۳)

به نوشته دیگر لغت‌دانان، به احتمال فراوان از ریشه **اَرَخ** یا **وَرَخ** زبان سامی در یمن است؛(۴) چون در سنگ‌نوشته‌های پیش از اسلام که در جنوب عربستان پیدا شده، به معنای ماه قمری به کار رفته است.(۵)

تاریخ در اصطلاح، به دو گونه است: بحث و بررسی وقایع و حوادث روزگار که بدان **تاریخ نقلی** گویند و آگاهی از قواعد و سنن حاکم بر زندگی گذشتگان از طریق مطالعه و بررسی و تحلیل حوادث و وقایع گذشته که آن را **تاریخ علمی** گویند.

تاریخ به معنای نخست، جزئی و نقلی است نه عقلی؛ علم به بودن است نه شدن و به گذشته تعلق دارد؛ اما تاریخ به معنای دوم، کلی و عقلی است نه نقلی؛ علم به شدن مبتنی بر آگاهی از بودن گذشتگان است. قرآن کریم بر پایه گزارش‌های تاریخی پیامبرانﷺ معیارهای راستین زندگی درست را آموزش می‌دهد:

لَقَدْ كانَ لَكُمْ فِي رَسولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ. (احزاب/۲۱)
و : قَدْ كانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْراهيمَ وَالَّذينَ مَعَهُ. (ممتحنه/۴)

نقل‌های تاریخی را نمی‌توان دربست پذیرفت؛ اما در تاریخ مسلّماتی هست که از بدیهیّات علوم دیگر به‌شمار می‌رود. و مورّخ با تکیه بر عقل و تجربه علمی خود، می‌تواند برخی گزارش‌ها را در بوته نقد قرار داده و به نتیجه اطمینان‌آور برسد.

آری در نقل تاریخ، به مستندترین اسناد تکیه باید کرد که مخالفتی با عقل ندارد. انسان بر اساس آزادی، حاکم بر تاریخ است و نیز مسیر آن را تعیین می‌کند. او بر مبنای فطرت و ساختار روحی و فکری‌اش، آزاد به دنیا آمده است و بر همین اساس رشد یافته و تاریخ را می‌سازد.

کوتاه سخن این‌که تاریخ دارای شخصیت و طبیعت برآمده از ترکیب شخصیت‌های فردی انسان‌هاست و در ساختارش تکامل‌جوست؛ پس ماهیّت تاریخ شعوردار و علمی است.

علم تاریخ؛ موضوع و فایده آن

اگر علم را مباحث منظم درباره تصرفاتی بدانیم که در ظاهر طبیعت پدید می آید، تاریخ نیز مفید پژوهش است و یادگیری با وساطت پژوهش و معرفت از راه پژوهش را می‌رساند.(۶)

شاید بتوان گفت تاریخ، آگاهی از رویدادهایی است که از رهگذر زمان، به زندگانی جامعه انسانی مرتبط می‌شود.

تاریخ یک علم با گرایش‌های گوناگون است که در آن کارهای گذشته جوامع انسانی، موضوع و محور بحث قرار می گیرد. در این راستا کوشش می‌شود علل وضع قوانین و روابط حاکم و بروز حوادث اجتماعی یا رشد و انحطاط جوامع کشف گردد.

می‌توان گفت انسان بالطبع تاریخ‌دوست است، و گرنه هیچ شریعت و فضایل و اخبار و حکایاتی از گذشتگان به آیندگان نمی‌رسید.(۷)

بزرگ‌ترین فایده علم تاریخ آن است که مورّخ، از تاریخ جامعه و فرهنگ و سیاست دیروز، معیارهایی می‌جوید برای بهبود احوال و اعمال امروز. به دیگر سخن، پندپذیری از گذشتگان، مهم‌ترین فایده رویکردهای تاریخی است.

علم تاریخ، جایگاه والایی میان علوم دیگر دارد؛ چون از احوال امت‌های گذشته ، عرف و باورها، ادیان و حکومت‌ها خبر می‌دهد، از این‌رو یاور علم اخلاق و فقه است.(۸)

از این رهگذر، هدف علم تاریخ نیز روشن شد که یافتن شیوه‌های درست زندگی از لابه‌لای گزاره‌های تاریخی شدنی است. شاید سبک‌های زندگی متناسب با زمان و مکان مختلف باشد، ولی بدیهی است که اهداف و روش‌های حیات در طول تاریخ انسانی یکسان است.

پس تاریخ به بررسی احوال جوامع گذشته و تطوّر و شکوفایی و انحطاط و سقوط آن‌ها می‌پردازد. از این‌رو تاریخ‌نگاران نیز دو گونه‌اند:

۱ـ سیاسی؛ به پژوهش در حوادث سیاسی مانند جنگ‌ها و اخبار شاهان و سلسله‌ها و دودمان‌ها و سرگذشت آنان می‌پردازند.

۲ـ تمدّنی؛ به بررسی پیدایش نظام‌ها و نهضت‌های اجتماعی و اقتصادی و قیام‌های فکری و دینی می‌پردازند.(۹)

جایگاه تاریخ در دسته‌بندی علوم

با آن‌که تاریخ‌نگاری بخش بزرگی از فرهنگ مکتوب عصر اسلامی را به خود اختصاص داده و با تکامل عمومی نهضت فکری و علمی در اسلام هم‌داستانی داشته و از اندک دانش‌هایی است که همیشه زنده بوده، حکمای اسلامی سده‌های نخستین، در طبقه‌بندی علوم، کم‌تر از آن نام برده‌اند.

خوارزمی نخستین کسی است که تاریخ را در شاخه‌بندی علوم آورده است. وی در نیمه قرن چهارم هجری، اخبار (تاریخی) را در نه فصل و در باب ششم از مقاله اول در زمره علوم عربی و شریعت و در کنار فقه و کلام و نحو و کتابت قرار داده است.(۱۰)

ابن‌حزم اندلسی(۱۱) و امام فخر رازی(۱۲) و دیگران تا زمان ابن‌خلدون سخن خوارزمی را پسندیده‌اند؛ امّا ابن‌خلدون با آن‌که از مورّخان بزرگ است، تاریخ را از دو شاخه علوم نقلی و عقلی نمی‌داند. در سده نهم چند تن از علمای بزرگ مصر مانند کافیجی(۱۳) (درگذشته ۸۶۷ هـ.ق) و سیوطی (در الشماریخ فی علم التاریخ) و سخاوی (در الاعلان بالتوبیخ لمنّ ذمّ التاریخ) به دفاع از تاریخ و تثبیت جایگاه آن میان علوم دینی کوشیده‌اند. به نوشته سخاوی این عالمان تاریخ را نه ابزار محض بلکه تا حدودی هم‌طراز علم حدیث به شمار می‌آوردند.(۱۴)

۱. ر.ک: **الاعلان بالتوبیخ لمن ذمّ التاریخ**، محمد بن *عبدالرحمان سخاوی، ص۱۳.*
۲. ر.ک: **ادب الکتاب**، *محمد بن یحیی صولی، ص۱۸۰.*
۳. ر.ک: **المعرّب من الکلام، الا عجمی علی حروف المعجم**، *موهوب بن احمد جوالقی، ص۱۳۷.*
۴. ر.ک: **التاریخ العربی و المورّخین**، *شاکر مصطفی*، ج۱ ص۴۹.
۵. ر.ک:**المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام**، ج۸ ص۵۰۹ *تا ۵۱۶.*
۶. ر.ک: **علم التاریخ**، عبد*الحمید عبادی، ص۱۲ و۱۳.*
۷. ر.ک: **تاریخ بیهقی**، ص۹.
۸. ر.ک: **الاستقصاء فی اخبار المغرب الاقصی**، *احمد بن خالد ناصری*، ج۱ ص۳ و۴.
۹. ر.ک: **منهج البحث الاثری و التاریخی**، *کامل* حمید، ص۶۹، در خور توجّه آن‌که میان این دو گروه ترابط برقرار است.
۱۰. ر.ک: **مفاتیح العلوم**، *ص۹۷ تا ۱۳۰.*
۱۱. ر.ک: **مراتب العلوم**، *ص۷۸.*
۱۲. ر.ک: **جامع العلوم**، *به کوشش محمد حسین تسبیحی، ص۵۰ تا ۶۵*
۱۳. ر.ک: **المختصر فی التاریخ**، *ص۵۴ و ۵۵.*
۱۴. ر.ک: **الاعلان بالتوبیخ لمنّ ذم التاریخ**، *ص۵۴.*

تاریخ اسلام

عـــرب جاهلی رویدادهـــای مهم خویـــش را درباره تعصبـــات قومی و مفاخر و جنگ‌های قبیله‌ای با عنوان **ایّام العرب** حفـــظ می‌کرد و زبان‌به‌زبان به نســـل‌های پسین انتقال می‌داد. از سوی دیگر، با ترغیب آموزه‌های قرآنی و روایی، توجّه به تاریخ نهادینه شـــد. در بسیاری از آیات سرگذشـــت پیامبران و نکاتـــی از زندگانی آنان آمده که مایـــه تأمّل و دقّت و آموزنده موعظه و حکمت است.[1]

بـــر این اســـاس، قـــرآن از جایگاه کتـــاب هدایت، سرگذشت انسان را از دریچه دعوت انبیاءﷺ می‌نگرد و در این رهگذر، از واژه هایی مانند **سُنّةالله** و **اَیّام‌الله** و **عِبْرَت**، **سِیَر** و **قَصَص** یاد کرده است.

در حدیث پیشوایان نیز از این منظر به تاریخ اشاراتی شده است.[2] مسلمانان تحت تأثیر این دستورالعمل‌ها نخســـت به نـــگارش نبردهـــا و ســـیره پیامبر خداﷺ پرداختنـــد. اهل‌بیـــت آن حضرت نیز به شـــرح زندگی ایشان اهتمام جســـتند و این تأکیدهای قرآنی و روایی مایه فزونـــی اقبال عمومی به زندگی رســـول‌خداﷺ و یاران بزرگوارش شد.

در ســـده ســـوم و پس از گذشـــت حدود دو قرن از تاریخ‌نگاری خبری، مرحله‌ای نو پیش روی تاریخ گشوده شـــد. **هیثم بن عَدیّ** چهره برجســـته اوایل سده سوم را بایـــد حلقه اتصال دو شـــیوه تاریخ‌نـــگاری خبری و وقایع‌نگاری دانست.

در وقایع‌نگاری دوره اسلامی، رویدادهای گوناگون به صورت سال‌شمار یا براساس دوران حکومت خلفا شرح می‌شود. قدیمی‌ترین کتاب موجود از این دست، تاریخ **خلیفة بن خیّاط عُصْفری** معروف به **شباب** (درگذشته ۲۴۰ هـ.ق) است.

در پی او، **ابن‌قتیبه دینوری** (درگذشته ۲۷۶ هـ.ق در المعارف و الامامة و السیاســـة) و **بلاذری** (درگذشته ۲۷۹ هـ.ق در فتوح البلدان) و **ابن‌اَعثَم کوفی** (متوفّای ۳۱۴ در الفتوح) این نوع تاریخ‌نویسی را پیش بردند.

نقش جغرافیا در تاریخ

جغرافیا دانشـــی اســـت که از مختصّات جغرافیایی شـــکل حیات و مکان‌هـــای مختلف محیـــط طبیعی، آب و هوا، شـــرایط جوّی و رودهـــا و کوه‌ها و دریاها و بیابان‌ها و جنگل‌ها و جزایر و موقعیت طبیعی شـــهرها و سرزمین‌ها، هم‌چنین حیات گیاهی و جانوری سخن می‌گوید.

جغرافیا دارای چند شاخه است:

۱. **جغرافیای ریاضی**؛ از شـــکل و حـــرکات زمین، فصول و اندازه‌گیری ابعاد زمین و نمایش آن به وســـیله نقشه‌های جغرافیایی بحث می‌کند.

۲. **جغرافیـــای طبیعی**؛ درباره عـــوارض طبیعی و خارجی سطح زمین، توزیع خشـــکی‌ها و اقیانوس‌ها و دریاهـــا و دگرگونی آن‌ها، آب و هوا، پوشـــش گیاهی و جانوری گفتگو می‌کند.

۳. **جغرافیـــای اقتصادی**؛ دربـــاره تولید و پخش و مصرف فرآورده‌های کشـــاورزی و دامی و صنعتی بحث می‌شـــود. می‌توان این بخش را جغرافیای بازرگانی نیز نام نهاد.

۴. **جغرافیای سیاســـی**؛ از مرزهـــای جغرافیایی کشورها و روابط داخلی و بین‌المللی و تشکیلات اداری و اجتماعی آنها ســـخن می‌گویـــد. در حقیقت، درباره زمین از جهت حکومت انســـان بر آن و توزیع حاکمیّت بشری بحث می‌شود. در قرن بیستم از آن به **ژئوپولتیک** (geopolitic) یاد می‌شود.

۵. **جغرافیـــای دیرینه**؛ وضعیت پیوســـته زمین از نظـــر چینه‌شناســـی و قرار گرفتن خشـــکی‌ها و دریاها در روزگاران گذشـــته مشـــخص می‌کند. از شـــناخت توالی طبقات زمیـــن در دوره‌های مختلف زمانی بحث می‌کند که با مطالعه آن به وقوع حوادث زمین‌شناســـی آگاهی پیدا می‌شـــود. بنابراین، در علوم چینه‌شناسی و جغرافیای دیرینه، تاریخ زمین در زمان و مکان مطالعه می‌شود.

۶. **جغرافیای اقیانوس‌شناســـی**؛ بررســـی علمی پدیده‌هایی اســـت که اختصاص به اقیانوس‌ها دارد و از دو دیدگاه بحث می‌کند:

الـــف. مطالعه فیزیکی که از شـــکل و ســـاختمان، ناهمواری‌های کف و بســـتر، جریـــان و درجه حرارت و غلظت آب اقیانوس‌ها گفت‌وگو می‌کند.

ب. مطالعـــه بیولوژیـــک کـــه در آن، از حیـــات در اقیانوس‌ها و زندگی حیوانی و گیاهی با توجه به محیط اقیانوس‌ها به‌گونه کامل بررسی می‌شود.[3]

۷. **جغرافیـــای تاریخی**؛ در این‌بـــاره تعریف خاصی نیســـت، ولی می‌توان گفت دانشـــی اســـت که از تأثیر محیط جغرافیایی بر وقایع تاریخی، سیر تکامل دولت‌ها و رهبـــران ملّـــت و امّت‌هـــا، تغییرات مـــرزی و تاریخ اکتشافات جغرافیایی بحث می‌کند.

به دیگر ســـخن، جغرافیای تاریخ با بازسازی سلسله وقایع در محیط‌های گذشـــته به شـــیوه‌های تصویری و نقشـــه‌ای و ارائه جدول‌ها و نمودارها برای تســـهیل در فهم قرائن مختلف مخاطبان است.

فواید جغرافیای تاریخی

امروزه در روند رو به رشـــد و تکامل جوامع و ملل، فراهم‌کردن اطلاعات در زمینه‌های گوناگون حیات آن جامعه، نیاز نخســـت اجتماعی و التزام دینی در میان امت‌های اســـلامی اســـت. تجزیه و تحلیل هوشمندانه داده‌ها و اطلاعات گســـترده و نتیجه‌گیری درســـت از آن‌هـــا، از ضرورت‌های مهم طرّاحان و برنامه‌ریزان عصر ماســـت. با این‌همه، ارائه مطالب در قالب جغرافیایی و اطلســـی، دانشوران را توانا می‌ســـازد تا داده‌های ده‌ها کتاب و هزاران برگ گـــزارش فنّی و علمی را به راحتی دریابند.

در کوتاه‌ســـخن فوائد جغرافیای تاریخی را می‌توان این‌گونه برشمرد:

۱. زیباسازی؛ نقش جغرافیا در زیباسازی موضوعات مختلف مایه برقراری رابطه سریع میان متن و مخاطب می‌شود؛

۲. بیان شاخصه‌ها؛ جغرافیا نه تنها مکان‌یابی را به عهده دارد، بلکه شـــاخص‌های توسعه جامعه در زمان گذشـــته یا حـــال را می‌شناســـاند و ویژگی‌های خاص اقتصاد و فرهنگ و سیاست هر جامعه‌ای را که در هیچ یک از مراجع دیگر گردآوری نشـــده، به شکلی ساده و گویا و دقیق عرضه می‌دارد.

به دیگر ســـخن، امکان دریافت ســـریع اطلاعات با روشی قیاســـی (و مقایســـه لایه‌های اطلاعات) انجام می‌گیرد؛

۳. واقع‌نمایی؛ ارائه تصویر زنده و واقعی از وضعیّت بخش‌های مختلف زندگی مردم در گذشـــته که ســـبب افزایـــش اطلاعـــات مخاطبان و دقّت هـــر چه بیش‌تر دانشمندان علوم انسانی خواهد شد؛

۴. سیره گذشتگان؛ مکان‌ها و آثار جغرافیایی شاهد گفته‌هـــا و کرده‌هایی از پیامبرﷺ و امامانﷺ و یاران آنان و بزرگان اســـلامی اســـت. پس بسیار سزاوار است تأمل در آن‌ها و چگونگی زندگی آنان، تا پیوند با رهبران دینی استوار بماند؛

۵. درک منابع اصیل؛ فهم بسیاری از آیات و گفتار پیامبرﷺ و جانشینان او در گرو شناخت زمان و مکان زندگی آنان است. آگاهی به فضا و محیطی که آیه قرآن در آن نازل یا حدیث صادر شده است، کمک بزرگی در درک درست آن‌ها خواهد بود؛

۶. آشـــنایی با تمدّن اســـلامی؛ آگاهی از جغرافیای تاریخی از نگره موقعیّت زندگی مســـلمانان، به شناخت تاریخ و تمدّن آنان کمک شایانی خواهد داشت؛

۷. پیـــام معنوی؛ آثار جغرافیایی در ســـیره رهبران دینی نشـــان واقعی‌بـــودن و جاودانگی آنان اســـت. با شـــنیدن نام مِنا و صفا و مروه، کوه سَلع، چاه و مسجد سقیا و ... پیامی دینی و معنوی در اذهان پدید می‌آید؛

۸. زنده‌ســـاختن تاریخ؛ با وجود دگرگونی حالات و تغییر اوضاع در گذر روزگار، نابودی نشـــانه‌های تاریخی آســـیب‌های زیان‌باری بر زوایای تاریخ و روند عمومی آن می‌زند، به گونه‌ای که به تحریف بسیاری از رخدادهای مهم تاریخی می‌انجامد. جغرافیای تاریخی در پاس‌داری از آثار و شـــواهد، نشـــانه‌های تاریخـــی، نام‌گذاری‌ها، ظرایـــف و جزئیات تاریخـــی، نیـــز مرزبندی‌های کلّی و جزئی ســـودمند اســـت و مانع ابهام در فهم تاریخ یا ساده‌انگاری آن می‌گردد.

۹. کمک به اســـتنباط احـــکام شـــرعی؛ توجّه به جغرافیـــای آثار مرتبط بـــا رخدادهـــای تاریخی که به گونه‌ای با دســـتورات عملی دین پیوند دارد، در دقّت و استنباط فقیهان و مفتیان دینی مؤثّر است. در احکامی مانند حجّ، اراضی خالصه، احکام مسافر و... این نکته به خوبی دیده می‌شود.

اطلس تاریخ اسلام؛
کتابی با موضوع جغرافیای تاریخی

اطلس تاریخ اســـلام گامی اســـت در راستای ارائه گزاره‌های تاریخی همراه با رویکرد جغرافیای تاریخی.

در جلد نخست این کتاب بسترها و زمینه‌های ظهور اسلام از بعد جهانی و به طور ویژه شبه‌جزیره عربستان بررســـی شـــد. در جلد دوم با آغاز بررســـی گزاره‌های تاریخی عصر رســـول خداﷺ و ابعاد جغرافیای تاریخی آن در قالب پیوست‌های جغرافیایی، روندی متفاوت از جلد نخست پی‌گرفته خواهد شد.

در این‌جـــا به خـــلاف جلد پیشـــین، بســـیاری از گزاره‌هـــای تاریخـــی، زمانی کـــه با قراین و شـــواهد جغرافیایی همراه می‌شـــود، به طور مستقیم تأثیر خود بر فهم بهتر گزاره‌های تاریخی را نشـــان می‌دهد. با این حـــال فهم کامل‌تر و جامع‌تر، آن‌گاه صورت می‌گیرد که بر ذهنیت‌های درست نشـــأت‌گرفته از آگاهی‌های کلی محیطـــی (که پاره‌ای از موضوعات آن در جلد پیشـــین آمد) استوار گردد.

۱. برای نمونه ر.ک: بقره، آیه ۲۴۶ تا ۲۵۲؛ یوســـف، آیه ۱۱۱؛ طه، آیه ۷۷ تا ۹۹؛ (**تفسیر المیزان**، ج۲ ص۳۰۸)
۲. ر.ک: **نهج‌البلاغه**، *نامه*۳۱.
۳. ر.ک: **فلسفه جغرافیا**، حسین شکوهی، ص۳۱.

نگاهی به جلد دوم

جلد دوم و سوم کتاب **اطلس تاریخ اسلام** اختصاص دارد به عصر زندگانی آخرین فرستاده خدا حضرت محمدﷺ.

این عصر از سه بخش زیر پدید آمده است:

بخش یکم: **حضرت محمدﷺ از ولادت تا بعثت**
بخش دوم: **حضرت محمدﷺ از بعثت تا هجرت**
بخش سوم: **حضرت محمدﷺ از هجرت تا رحلت**

جلد دوم به بخش یکم و بخش دوم و قسمتی از بخش سوم (از هجرت رسول‌خداﷺ تا پیش از نبرد اُحُد در سال سوم هجری) پرداخته است و **جلد سوم** نیز رویدادهای نبرد اُحُد تا رحلت پیامبر را پوشش خواهد داد.

گزاره‌های تاریخی بر پایه منابع اصیل و متعدد سیره نبوی و تاریخ عمومی گرد آمده و تلاش بر آن شده تا از بالاترین دقت ممکن برخوردار باشد.

این گزاره‌ها در بخش یکم (رویدادهای پیش از بعثت) اندک بوده و به طور طبیعی حجم کمی از جلد دوم را دربرگرفته است.

پیوست‌های جغرافیایی معمولا در چارچوب‌های رنگی، از گزاره‌های تاریخی (متن اصلی کتاب) متمایز گشته تا خواننده را در تفکیک گونه‌های مطالب یاری دهد.

جدول‌ها نیز بار دشوار ارائه مطالب بسیار در حجمی اندک را بر دوش گرفته‌اند تا دسترسی به موضوعات متنوع و یادسپاری آن آسان گردد.

از جدول‌های بخش یکم که زمان و دقت بسیاری را می‌طلبید می‌توان به جدول **تبار حضرت مُحمّدﷺ**[1] و **شخصیت و زندگانی عبدالمُطّلب**[2] اشاره کرد.

تصاویر بازسازی‌شده رایانه‌ای **خانه خدیجه**[3] و **بافت شهری مکه**[4] بر اساس مدارک اطمینان‌بخش و دقت در برخی شواهد پدید آمده‌است و می‌توان آن را از جهاتی ممتاز دانست.

ارائه تفصیلی آگاهی‌های مربوط به برخی از موضوعات مانند **غَزّه**[5] و **بُصْریٰ**[6] بدین‌خاطر بوده که خواننده در فضای کامل محیط‌های متفاوت قرار گیرد.

پاره‌ای از صفحات این جلد، هم‌چون جلد پیشین با تصاویر قدیمی زینت یافته که کیفیت پایین برخی از آن‌ها مانع از بهره‌گیری از این تصاویر باارزش تاریخی نگشت. از تصاویر جالب در بخش یکم می‌توان به تصاویر قدیمی شهر **غَزّه**[7]، **مقبره عبدالله**[8] و **مَوْلِدالنبیﷺ**[9] اشاره کرد.

نگاره‌های کهن نیز با قدمتی بیش از تصویر عکاسی، در ترسیم فضای تاریخی نقش دارد. از نگاره‌های بخش یکم می‌توان به نگاره **مَوْلِدالنبیﷺ**[10] و **بُصْریٰ**[11] اشاره کرد.

بخش دوم کتاب به رویداد مهم بعثت و سال‌های دشوار پس از آن در مکه می‌پردازد.

درباره بخش دوم کتاب می‌توان از نگاره‌های **معجزه شَقّ‌القَمَر**[12]، **بندر قُلْزُم**[13]، **بندر جُدّه**[14] و **گورستان حجُون**[15] یاد کرد. چنان‌که تصاویر تاریخی ارزشمندی چون تصاویر **حجون**[16]، **کوه صَفا**[17] و **بیت‌المقدس**[18] را در خود گنجانده‌است.

از نقشه‌های ممتاز بخش دوم به نقشه **مسیر مکه ـ طائف**[19] و از جدول‌های دقیق و پرمضمون این بخش به جدول **زندگی و شخصیت ابوطالب**[20] و **خدیجه**[21]، **سرسخت‌ترین دشمنان اسلام**[22]، **مهاجران حبشه**[23] و **بیعت‌کنندگان پیمان عَقَبه**[24] می‌توان اشاره کرد.

بخش سوم کتاب، هجرت رسول‌خداﷺ از مکه به مدینه و رویدادهای سال‌های نخستین پس از هجرت را در خود گنجانده است. موضوعات پراهمیتی چون شکل‌گیری جامعه‌ای نو، پیمان‌های اجتماعی مدینه، پیمان با یهود و نحوه مقابله با پیمان‌شکنان و چگونگی مدارای پیامبر با دشمن متکبر مکی و سرانجام جنگ ناگزیر بدر و شکسته‌شدن هیمنه قریش و رویدادهای پس از آن تا آستانه نبرد احد، این بخش از کتاب را پدید آورده است.

نقشه **هجرت رسول‌خداﷺ از مکه به مدینه** در ابتدای بخش سوم کتاب[25] را از دقیق‌ترین نقشه‌های کتاب می‌توان دانست که برای دقت در جزئیات و دسترسی به شواهد تأییدکننده آن، ماهها زمان صرف شد. نقشه‌های ممتاز دیگر عبارتند از: **نقشه مسجد نبوی**[26]، نقشه **غزوه ذوالعُشَیْره**[27]، نقشه **مسیر مسلمانان از مدینه تا بدر**[28] و **از بدر تا مدینه**[29]، نقشه **نبرد بدر**[30]، نقشه **سریه قِرَدَه**[31] و ... .

از تصاویر قدیمی درخور توجه در بخش سوم به تصاویر **منطقه و مسجد قُبا**[32]، **بنای مَبْرَکُ الناقه در مسجد قُبا**[33]، **مسجد جُمُعَه**[34]، **خانه سَعْد بن خَیْثَمه و کُلْثُوم بن هِدْم** و **مسجد عَرَفه**[35]، **خانه ابواَیّوب انصاری**[36]، **مساجد مُصَلّا**[37]، **چاه و مسجد سُقْیا**[38] و ... اشاره کرد.

نگاره‌های ممتاز این بخش نیز عبارتند از: نگاره **مسجد قُبا**[39]، **ساخت مسجد نبوی**[40]، **مسجد غَمامه**[41]، دو نگاره **نبرد بدر**[42] و **مسجد قِبْلَتَیْن**[43].

جدول‌هایی چون جدول **نمازگاه‌های رسول‌خداﷺ**[44] و جدول **ازدواج امیرمؤمنان علی‌علیه‌السلام و حضرت فاطمه‌علیهاالسلام**[45] نیز از قسمت‌های جالب توجه این بخش به شمار می‌رود.

بخش **گاهشمار رویدادها**[46]، در یک نگاه سریع به رویدادهایی که به طور عمده در کتاب بدان اشاره شده می‌پردازد. ضمن این‌که در پی‌نوشت صفحات سمت چپ کتاب، به سال وقوع رویدادهای متن (بر اساس هجری قمری) اشاره شده تا خواننده به آسان‌ترین شکل ممکن به رویدادهای تاریخی هر سال دست یابد.

کتاب‌نامه تفصیلی و زیبا از منابع و مصادر جلد دوم[47]، زینت بخش صفحات پایانی کتاب شده که شکل ارائه آن ممتاز و جالب است.

۱. ص۱۳
۲. ص۳۳
۳. ص۶۱
۴. ص۵۷ و ۱۷۴
۵. ص۱۴ تا ۱۷
۶. ص۳۸ تا ۵۱
۷. ص۱۴
۸. ص۱۹
۹. ص۲۰
۱۰. ص۲۰
۱۱. ص۳۸
۱۲. ص۱۱۹
۱۳. ص۱۱۱
۱۴. ص۱۱۱
۱۵. ص۱۳۹
۱۶. ص۳۶، ۱۳۶ و۱۳۸
۱۷. ص۸۷
۱۸. ص۱۲۵
۱۹. ص۱۴۲ و۱۴۳
۲۰. ص۱۳۴ و۱۳۵
۲۱. ص۱۳۷
۲۲. ص۹۱ و ۹۲
۲۳. ص۱۰۴ تا ۱۰۷
۲۴. ص۱۶۶ و ۱۶۷
۲۵. ص۱۸۴ و ۱۸۵
۲۶. ص۲۳۸ و ۲۳۹
۲۷. ص۲۸۲ و ۲۸۳
۲۸. ص۳۲۲ و ۳۲۳
۲۹. ص۳۶۲ و ۳۶۳
۳۰. ص۳۳۲ و ۳۳۳
۳۱. ص۴۱۳
۳۲. ص۱۹۸ و ۱۹۹
۳۳. ص۲۱۴
۳۴. ص۲۲۰
۳۵. ص۲۰۸ و ۲۰۹
۳۶. ص۲۲۷
۳۷. ص۲۹۶ و ۲۹۷
۳۸. ص۳۱۴
۳۹. ص۲۱۵
۴۰. ص۲۳۴
۴۱. ص۳۰۷
۴۲. ص۳۴۰ و ۳۴۱
۴۳. ص۳۷۵
۴۴. ص۲۹۴
۴۵. ص۳۹۲ و ۳۹۳
۴۶. ص۴۲۰ تا ۴۲۲
۴۷. ص۴۲۴ تا ۴۳۶

بخش اوّل

حضرت محمّد صلی الله علیه و آله و سلم

از ولادت تا بعثت